

**Újabb elvonásos „utótagok” vagy képzőszerű alakulatok nyelvünkben: *-kíni*,
-marán és a többiek**

I. „A szóalkotásmódok sorában az összetétel után jelentőségében a szóképzés következik. A képző megváltoztatja a vele kapcsolódó szó jelentését, lényegében új szót alkot. (...) Sajnos a szóképzés (...) érezhetően visszaszorulóban van. A termékeny, produktív képzőkkel szemben (...) mind nagyobb azoknak a képzőknek és képzőbokroknak a száma, amelyek új szavak alkotására már egyáltalán nem vagy csak egyre kevésbé használhatosak.” (NyMűvKk. II, 822—3.) Újabb képzőink pedig alig-alig születnek. Létrejöttünknek egyik formája, a szóvégeknek analógiás képzővé válása, elvonása. A nyelvújítók annakidején tudatosan alkották meg így a *-da/-de* és az *-onc/-enc/-önc* képzőt, a nyelv pedig természetes fejlődéssel hozta létre a *-zat/-zet* gyűjtőnévképzőt. (I. m. II, 862).

A szóvégeknek, a szóösszetételek vagy ilyeneknek érzett alakulatok vélt utótagjának elvonásával (valószínűleg népetimológias úton) napjainkban is jönnek létre új képzők vagy inkább testesebb képzőszerű alakulatok; bár igaz, csak kis számban és néhány kérészerű divatszó, azután termék- vagy márkanév, cégnév születik meg segítségükkel. Ezek az új képzőszerű alakulatok többnyire nemzetközi jellegűek, csak ritkán magyar elvonások, s ha igen, akkor is idegen mintára születtek. Mint idegen „képzők” vagy elvont utótagok többnyire idegen szavakkal, kifejezésekkel együtt kerültek be nyelvünkbe. Segítségükkel azonban már belső keletkezésű magyar szavak (összetett, illetőleg képzett[?] szavak, kifejezések) is alakultak. Némely képző vagy szóösszetélteli tag módjára viselkedő elem azonban a magyarban keletkezett, bár alakja, hangzása egyáltalán nem magyaros. Sajnos többségük felbukkanásának, előfordulásának lelőhelyét, idejét nem tudom megadni. Többnyire fodrásznál, fogorvosnál képeslapokat forgatva vagy familiáris beszélgetéseket hallgatva bukkantam rájuk, s elmulasztottam „kicédulázásukat”.

2. A gyűjtött anyagot az alábbiakban adom közre:

-burger. A *hamburger* ételnévből elvont *-burger* utótaggal alkotott ételnevek tartoznak a „képzőszerű alakulattal” alkotott ételnevek szócsaládjába. DÉCSY GYULA könyvét ismertette TOLCSVAI NAGY GÁBOR a következőket írja: Décsy eredeztetése szerint a *hamburger* > *burger* változás népetimológiás: az angol nyelvérzék a *hamburg(er)* szóból leválasztotta a számára értelmes *ham* ’sonka’, azaz végső soron ’hús’ szót. Így lett a bizalmas formája az eredetinek, s a nem vagdalt hússal, hanem sajttal, hallal stb. töltött meleg zsemlének a neve *cheesburger*, *fishburger*. A magyarban az étel a hetvenes évek végén jelent meg és terjedt el. Décsy négy, idegen mintára létrejött magyar nevet említ meg a hazai termékek közül: *Hamburger cipőcskában*, *Magyaros Mediterranean Hamburger*, *Halburger cipőcskában* (ez tükörfordítás), *Kaposburger* (ez a termék kaposvári illetőségét jelzi), és (1993. március 16-i rádióreklám szerint) *sajtburger bacon [béken]* (vö. TOLCSVAI NAGY GÁBOR, Gyula Décsy, *Hamburger for America and the World*: MNy. LXXXVI, 114).

-cinál. Az érzékszervi csalódások közül mindössze kettőnek a megnevezésére találunk kifejezést a magyarban: a *káprá(d)zik a szeme* vagy a *vizionál* a látványbeli csalódásokra utal, a *halucinál* pedig a hamis, csalóka hallásélményeket fejezi ki. Vélhetőleg ez utóbbinak a mintájára jött létre a szaglásbeli tévedések tréfás megnevezésére (bizalmas, családi beszédben) a *szagucinál*, a látásbeli tévedésekre pedig a *láticinál* ige. (Ez utóbbi SCHMIDT GYULÁNÉ szíves közlése.) Az új szók kialakulása két mozzanattal magyarázható. Egyrészt a *halucinál* ige *hal(u)-* részének a *hall* igével való tréfás-téves azonosítása alapján képzőszerű elemként elvonódott az *-(u)cinál*, s így jött létre a mindig tréfásan és csak élőszóban használt *szagucinál* ige a szaglásbeli, továbbá a hangrendi illeszkedés következtében az *-(i)cinál*-al a *láticinál* ige a látásbeli tévedések megnevezésére. Természetesen a szóképzésbe bejelölt szót lehetne *vizionál*, *kalcinál*, *invecinál*, *funkcionál* igék képzésmódja és hangzásformája is. Magyar szóalakulat.

-dzsem. Egy nyarat megért szóalkotó elem. 1992 koranyarán a tévéhíradó mutatott be valamelyik balatoni fürdőhelyről egy vízi alkalmatosságot: (sportoláshoz, szórakozáshoz) könnyű propelleres motorral felszerelt, hajtott, felfújt autókerék-tömlő, mellyel partközelen lehet „csónakázni”, s nem veszélyes az sem, ha a járművek összeütköznek. A tudósítás készítője megpróbált nevet adni az új járműnek, mint mondta, a *dodzsem* mintájára talán lehetne *vízidzsem*-nek nevezni. Egyébként a tudósítás óta nem találkoztam a szóval.

-gate [-gét]. A szó — már mint magyar szóalkotási elem, összetett szó utótagja vagy képzőszerű elem — BALÁZS GÉZA szerint 1990-ben bukkant fel a magyar újságnyelvben (bár nem magyar alkotású szóban korábban is előfordult a magyar tömegtájékoztató nyelvben). Mint írja, az 1972-es amerikai telefonhallgatási botrány során az amerikai — és tegyük hozzá a nemzetközi és a magyar sajtó is — sokat emlegette a demokratáknak a *Watergate* Vízikapu nevű választási székházát. Ekkor kapcsolódott össze a *Watergate*-tel (a szó utótagjával) a ’botrány’ jelentés, melyet azután más ügyekre is ráértettek, hisz a magyar sajtó is ismertette a *Contragate* ügyet. A jelentésátvitel és a képzőszerű alakulattá válás tehát már az amerikai sajtónyelvben bekövetkezett. — Az első magyarországi változat, az első magyar alakulat a „kis magyar Watergate”, a *Dunagate* ~ *Duna-gate* volt, szintén telefonhallgatási botrány, 1990 januárjában. Ekkor még a *Duna-gate*-et együtt emlegették a *Watergate*-tel, s a *-gate* hol összetételei elem (utótag) volt, hol már képzőszerű elemként szerepelt (pl. „*Duna-gate* és vidéke”, de „A *Duna-gate* telefonhallgatási botrány”. — A szóalkotási módot a magyar sajtó ekkor felújította, felkapta, majd gyakran alkalmazta. BALÁZS GÉZA kimutatja, hogy a szóalkotási mód szinte az egész tömegkommunikáción végigvonult. 1990-től 10-nél több új, olykor egyazon botrányra több, párhuzamosan is futó nyelvi alakulat keletkezett a *gate*-tel összekapcsolva: *Duna-gate* ~ *Végyári-gate* (szintén telefonhallgatási botrány), *Székesfehérvár-gate* ~ *munkásőr-gate*, *Szolnok-gate* ~ *Tisza-gate*, *Jánoshalma-gate*,

MLSZ-gate, zoll-gate, privat-gate, Külker-gate, kuka-gate, zsaru-gate, Carlos-gate stb. Címbeli szójáték is született: *Gate*-ről *gate*-re 'botrányról botrányra' értelemben. (Vö. BALÁZS GÉZA, *Gate*-ügyek: Magyar Nemzet 1990. június 23., uő., Az angol *gate* szó a mai magyar nyelvben: Nyr. CXII, 96—8; az adatokat ez utóbbi cikkből vettem. W. I.)

-gli, -li. A 80-as évek végefelé a 'sajttekercs, sajtrolád' családi, tréfás-bizalmas megnevezésére alkotta ifj. Engloner Gyula a *bejgli* mintájára a *sajgli*, *sajgli* szót. Azóta a családi rokonsága, ismerősei, munkatársai körében is elterjedt, az ételnek már nem csak bizalmas említéseként.

-kini. Nemzetközi, kérészéletű képző. A *bikini* 'kétrészes női fürdőruha' nevéből vonta el a nyelvhasználat. Ez a fürdőruha nevét a kísérleti atomrobbantásokról nevezetes *Bikini szigetek*ről kapta, talán abból a meggondolásból, hogy a testet alig fedő piciny ruhadarab hatása a divatban fölér egy atombomba hatásával. A szó használói, nem tudván az elnevezés eredetéről, vagy mivel elhomályosult a szó eredete (etimológiája), a *bi-* szókezdetet a 'kettő' jelentésű, görög *bi-* szóval azonosították; a *-kini* elemet elvonásos alapon 'rész, részes' jelentésűnek gondolták. Így azután rövid idő alatt megszületett a *monokini* a *topless* korábbi neveként, és létrejött — igaz, csak kérész életű szóként — a *trikini* is, (a Nők Lapjában, talán a 70-es évek elején) olyan „háromrészes női fürdőruha” tréfás-csipős megnevezéseként, melynél a harmadik rész a köldökhöz illesztett bizsu volt.

-kopter, -opter. Ugyancsak a 70-es években olvashattam — talán a Nők Lapjában — a *hopikopter*-ről, a — valamelyik nyugati államban készített — egyszemélyes helikopter-ről. A hopikopter a fénykép szerint a siliftek vagy a libegő nyitott üléséhez hasonló alkalmazhatóság volt, tetején rotorral, légesavarral. A James Bond típusú filmekben találkozhatni ilyen „közlekedési eszközökkel”. — 1993. május 23-án a Tévéhíradó a pécsi repülési kiállításról adott tudósítást. Ekkor mutatták be a *girokopter*-nek nevezett könnyű repülőalkalmatosságot, különleges légi járművet. Ez egy- vagy kétszemélyes kis légszavaros gondola, melynek kettős, sárkányrepülőre emlékeztető szárnya van. A *giro-* (ejtve is *giro*) előtaghoz tett elvont *-kopter* elemmel alkották a jármű nevét. Nem magyar szóalkotás. — Timár György „Nevető lexikon”-ában (Tinódi Könyvkiadó, 1989.³ 50) a következőképpen értelmezi a *filozopter* szót: „Légsavarral ellátott szárnyaló böleselő”. Itt a *helikopter*-nek *-opter* végződése indukálja a *légszavar* szó megjelenését az értelmező szövegben. — Mint a *Vízikopter* című krocki szerzője, Budai Péter írja, ezt „A járművet tengerszint alatti repülések végrehajtására” fejlesztették ki. „A víz alatt járó helikopter a levegőbe emelkedve víz felett járó tengeralattjáró-üzem-módban is kitűnően alkalmazható. (...) A *vízikopter* felépítésénél fogva képes egymaga bekeríteni pl. egy ellenséges hajóoszlopot. (...) (Kurír Elefánt 1992. IV. 25. II. évf. 12. sz. 20.) — A szóalkotási mód és a „képzőszerű elem” korántsem új. Mint Jókai „A jövő század regénye” című művének kritikai kiadásához fűzött jegyzetekben olvashatjuk, Martin Lajos, aki 1895-ben a kolozsvári egyetem rektora volt, 1870-ben próbálta ki első „*ornitopterét*”, a madárszárny mozgását utánozó repülőgépét (Jókai Mór Összes Művei. Kritikai kiadás. XVIII, 612, 677).

-marán. A polinéziai szigetvilág kedvelt, ismert (vitorlás)csónak- és -hajótípusa a kéttestű, nem borulékony *katamarán*. A modern hajózás számára is készítenek már kettős testű hajókat. Ilyen — már fémből készült — *katamarán* menetrendszerűen közlekedik és szállítja az átkelőket a La Manche csatornán. A 70-es évek elején olvastam híradást a hármastestű *trimarán*ról. A képzésmód világos: a latin *tres* > *tri* és a *katamarán*ból elvont *marán* összetétele. Nem magyar szóalkotás!

-rica. A gyerekek által kedvelt *matrica* levonó-kép szóból vonták el a „képzőt”, az 'illatosított matrica' jelentésű *illatrica* szónak a megteremtői. A szót Budapesten a Deák téri poszterboltban láttam kézzel írt „*Illatrica kapható*” felirat formájában 1991 vége felé. A kiírásból következik, hogy a szó jelentése ismert — vagy legalábbis kikövetkeztethető.

Bárkit kérdeztem, azonnal értelmző visszakerdezéssel válaszolt: „Illatos(ított) matrica?”. A szó tehát mindenki számára közérthető. Az utótagnak, a képzőszerű elemnek az elvonása, azt hiszem, nem magyarázható olyan egyértelműen, mint a *Watergate* > *-gate* vagy a *bikini* > *-kini* esetében, tudniillik összetett (vagy összetettnek tartott) szó utótagjának leválasztásával. Ezeknél ugyanis „világos” a valódi vagy vélt szóhatár. A *katamarán* > *trimarán*, a *matrica* > *illatrica* esetében semmilyen szóhatár, így tehát a szóhatár megválasztását, kijelölését nem magyarázza sem téves etimologizálás, sem olyan képzői analógia, mint amilyenről például a *kapál* > *kapa* esetén beszélhetünk. Viszont magyar szócsinálmány.

-ter. Bódi Zoltán fiatal kollégám említette, hogy a nyolevanas évek végén, a lenti kaszárnyában a másutt *kopasz(ok)*-ként emlegetett újoncokat, első éves katonákat *kopter(ek)*-nek nevezték. A csonkított tőhöz a *-ter* „morféma” az *adapter*, *bakter*, *mester*, *sakter* stb. mintájára kerülhetett. A Szóvégmutato szótár több mint 180 *-ter* végű szót sorol fel.

-lon. Az ide sorolható képzőszerű alakulatok közül csak ezt említve, szándékosan hagytam utolsónak, mert átvezet a termék-, márká- és cégnevek beláthatatlanul gazdag világába. A társaival együtt ide tartozó *-lon* képzőszerű alakulat elvonás a *nejlon* < *nylon* szóból. Ez mesterséges alkotású márkanev. Hangalakjából adva volt az *-on* végződés (ang. *cotton*, *rayon*), az eredeti *nyl*- önkényes alkotás (EtSz. II, 1029). A *nejlon*-ból elvonódott a *-lon* végződés, s így jött létre a *perlon*, a *szilon*, az *akrilon*, az orosz *eltilon* (KARDOS TAMÁS, Az orosz nyelvi normára irányuló kutatások. In: Normatudat – Nyelvi norma. Szerk. KEMÉNY GÁBOR, Linguistica. Series A. Studia et dissertationes 8. 1992. 167), a magyar *danulon* stb.

3. Azt hiszem, némileg kiegészítve megismételhetjük TOLCSVAI NAGY GÁBORNAK Décsy könyve ismertetésekor írott szavait: ma sincs olyan szótár (s talán olyan szótári céldulaanyag sincs), amely tartalmazná a *hamburger*-t és számos hasonló újdonságot. Ez az állandó lexikográfiai adatgyűjtés és közlés hazai hiányát jelzi. S a növekvő hiányt egyre nehezebb pótolni. Bizony nagy szükség lenne az újdonszavak és a kérészetű (divat)szavak, sőt a hapaxok gyűjtésére, rendszeres közlésére. Enélkül szinte lehetetlen nyomon követni a nyelvi változásokat. Könnyen úgy járhatunk, mint annak idején annak a kis büszke edénynek a nevével, melyet minden kisgyermek ismer, már első életéveiben is. Noha a TESz. 1875-ből adatolja, a Nagyszótár mintegy 24 000 *b* betűs címszót tartalmazó gyűjteményében az ötvenes évek végén nem szerepelt a *bili* szó. Azóta a nagyszótári gyűjtésben az „első” adat egy cédula, ha minden igaz, Gáldi László szóbeli közlése alapján.

WACHA IMRE